

STAROSLAVENSKA SINONIMIKA I PROBLEM STAROSLAVENSKIH JEZIČNIH REDAKCIJA*

OLGA NEDELJKOVIĆ

Nastupajući s kursom historije ruskog jezika, moram kao prvo pitanje postaviti: od kojega momenta počinje ta historija? Kojim se momentom ruski jezik izdvaja kao specifična jezička kategorija iz općih normi staroslavenskog jezika? Poznata je stvar koju ne treba ponavljati: da staroslavenski jezik nije jedan općeslavenski jezik, jednak kod svih slavenskih naroda. Takav bi mogao biti tzv. praslavenski, koji stavljamo u epohu prije raseljavanja slavenskih plemena iz pradomovine, iako se i u ono vrijeme u sastavu Slavenstva naslućuju dvije zasebne grupe. Već u doba slavenske seobe zapadni i bizantski suvremenici, kao Jordan, konstatiraju da slavenski narod ima dvije velike grane: Venete — sjeveroistočnu, i Ante — jugozapadnu. U svakoj od tih grana već su postojale mnogobrojne dijalekatske skupine i svaka je od njih na svojim međama stajala u kulturnim vezama sa susjedima različitog etničkog porijekla i s različitim kulturnim tradicijama.

Staroslavenski jezik je umjetni termin, kojim se označuje onaj književni jezik koji su stvorili slavenski prosvjetitelji Konstantin i Metod na bazi južnoslavenskog solunskog dijalekta, a koji je u docnijem razvoju postao općeslavenski književni jezik naddijalekatskog tipa i u okviru kojega su se postepeno izdvojile redakcije zasebnih slavenskih pisanih jezika. Te zasebne redakcije u svojim zamecima jasno se osjećaju već u najstarijim sačuvanim pisanim spomenicima staroslavenskog doba, i prema tome početni momenat rađanja zasebnih slavenskih jezika ide u prehistorijsko doba, tj. u doba do stvaranja slavenske azbuke i pismenosti.

Prema tome za problem historije slavenskih jezika, posebno ruskoga, važno je ustanoviti na kojem su se stadiju razdvajanja i osamostaljivanja nalazili jezici dotičnih slavenskih naroda u doba stvaranja slavenske pismenosti.

* Nastupno predavanje, održano 10. XII 1968. godine na Filozofskom fakultetu u Zadru.

I zaista, već u najstarijim pisanim spomenicima staroslaven-skog doba nalazimo značajne i karakteristične razlike na području svih osnovnih kategorija koje određuju pojam jezika: u fonetici, tj. u načinu izgovaranja pojedinih glasova u riječi; u morfologiji — promjenama kojima se označuju različite nijanse pojmova, predmeta, njihovih kvaliteta, odnosa, radnji i zbivanja; u sintaksi, koja sadrži zakonitosti kod sastavljanja i rasporeda riječi u rečeničkom sklopu; i u leksici, koja sadrži sav kompleks rječničkog blaga dotičnog naroda u svim nijansama njihova značenja.

Možda je najinteresantniji u sklopu ovih pitanja problem lek-sike, jer ona daje najizrazitije primjere posebnih načina oformlja-vanja pojmova na raznim jezičkim područjima. Još je Meillet pot-puno ispravno podvlačio dijalekatski karakter staroslavenske lek-sike.¹ To se najočitije ispoljava u leksičkim varijantama za označa-vanje pojedinih pojmova, koje mi nazivamo sinonimima. Ukoliko se radi o staroslavenskim prevedenim tekstovima, sinonimi su ra-zličite slavenske riječi kojima se prevodi jedan grčki, odnosno la-tinski izraz. Te leksičke varijante najlakše se mogu proučavati na rukopisima istog sadržaja, u kojima se one javljaju kao smisaone dublete jednog pojma. U toku svoga života pojedini, osobito popu-larni tekstovi, prenošeni su u različite jezičke sredine i svaka je od njih stavljala na njih svoj pečat. Pri svakom sljedećem prije-lazu teksta u novu jezičku sredinu jedan dio leksičkih varijanata i dalje se aktivno upotrebljavao u svojoj prvobitnoj smisaonoj istovjetnosti, tj. u značenju pravih sinonima, kao npr.: *ierei* (ἱερεὺς) = *žbrecь* = *sveštenikъ*; *monihъ* (monah) = *kaluđerъ* (ἁγίωγράφος) = *čr̃norizьcь*.**

Međutim mnoge leksičke varijante koje u tekstovima dolaze u ulozi sinonima već su se razlikovale po nijansama svojega zna-čenja zahvaljujući uobičajenoj upotrebi dotičnih izraza u specifič-nim prilikama državnog, društvenog i ekonomskog života. Svjestan prepisivač, koji je budno vodio računa o smislu teksta u predlošku i o njegovoj shvatljivosti za čitaoce svoje govorne sredine, u takvim

¹ A. Meillet, *Obščeslavjanskij jezyk*, Moskva 1951, str. 395.

** S obzirom da ovaj rad tretira probleme iz leksika, te je fonološka in-terpretacija irelevantna, primjere smo navodili u njihovu izvornom obliku, ona-ko kako su oni navedeni u rječnicima: Fr. Miklosich, *Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum*, Wien 1862—65; I. I. Sreznevskij, *Materialy dlja slovarja drevnerusskogo jazyka*, t. I—III, Moskva 1893—1903; *Slovník jazyka staro-slověnského* (Českoslov. Akad. Věd) Praha 1958—68; kao i primjere kod V. Jagića, *Entstehungsgeschichte der kirchenslavischen Sprache*, Berlin 1913; G. Voskresenskoga, *Harakterističeskie čerty četyreh redakcij slavjanskogo perevoda Evangelija ot Marka XI—XVI vv.*, Moskva 1896; K. Horáleka, *Evangelidře a čtveroevangelia*, Praha, 1954; A. S. L'vova, *Očerki po leksike pamjatnikov staroslavjanskoj pis'mennosti*, Moskva 1966.

slučajevima tražio je u svojem rječničkom trezoru izraz koji bi u ovome slučaju bio podesniji. U tom smislu karakterističan je paralelizam izraza *кѣнигы* — *букѣви* — *писѣмо* — *писаније*. Izraz *кѣнигы*, koji je u prvobitnim staroslavenskim tekstovima označavao »pismo« uopće, »pismenost« i »spis« u smislu grč. *τὰ γράμματα, αἱ γράφαι, ἡ γραφή*, u daljoj diferencijaciji toga pojma u Moravskoj bio je potisnut izrazom *букѣви*, koji je isto tako imao različito značenje: 1) »pismo« uopće, 2) »knjiga« ili »spis«, 3) »pismenost«, 4) »slova« i »azbuka«, kao njihov redosljed. U daljem prijelazu u Rusiju, gdje je riječ *букѣви* uglavnome dobila značnije »slova«, taj izraz u smislu »pisma uopće« bio je zamijenjen riječju *писаније*. Analogni su primjeri: *сѣвѣдѣтелѣ* — *posluhѣ*; *utroba* — *črѣво*; *тѣлѣ* (truljenje, trulež) — *molѣ* (kao moljac) itd.

U toku dalje evolucije teksta u različitim jezičkim sredinama pojedini sinonimi tuđega porijekla postepeno su nestajali. Jedni su bili potpuno potisnuti domaćim izrazima; drugi su gubili značenje dubleta i stupali u organske odnose s drugim riječima dotičnog dijalekta, bilo da su prelazili u red sinonima koji se razlikuju nijansama smisla, bilo da su se u određenim kontekstima počeli upotrebljavati u ustaljenim obratima, iz stilskih razloga, radi izbjegavanja tautologije, bilo da su postali izrazi s novim, određenim značenjem.

Prema tome proučavanje sinonimike u staroslavenskim spomenicima s gledišta evolucije semantičkog nijansiranja, kako u usporrednom, tako i u kronološkom presjeku — to je najznačajnija metoda u jednu ruku za rekonstrukciju najstarijeg specifičnog rječničkog sloja u pojedinim slavenskim jezicima, a u drugu ruku za ubikaciju, tj. lokalnu adnotaciju sačuvanih spomenika staroslavenske pismenosti u odnosu na jezičku sredinu u kojoj su oni prvobitno postali, i onu u kojoj su dobili svoj konačni oblik.

Lidija Žukovskaja, koja sada u Rusiji nesumnjivo spada u red najboljih stručnjaka na području staroruske tekstologije, vrlo lijepo prikazuje načine dijalekatskog oformljavanja sinonima u smislu općih zakonitosti u slavenskim jezicima.²

Sinonimi se u prvom redu mogu razlikovati kao riječi različitoga korijena. Takvi su npr.: *rodѣ* — *pleme*; *žrtѣva* — *trѣba*; *loza* — *vinogradѣ*; *nedugѣ* — *jeza* — *boleznѣ*; *сѣнѣмѣ* — *сѣборѣ*; *сѣвѣдѣтелѣ* — *posluhѣ*; *natruti* — *napitati*; *iskoni* — *isprѣva*; *radi* — *delja* i sl.

² L. Žukovskaja, »Leksičeskie varianty v drevnih slavjanskijh rukopis-jah«, *Issledovanija po istoričeskoj leksikologii drevnerusskogo jazyka*, Moskva, Nauka, 1964, str. 5—17.

Drugu grupu čine riječi istoga korijena, ali različitog tipa tvorbe: *životъ* — *žiznъ* — *žitije*; *pastyrъ* — *pastuhrъ*; *knъnižъnikъ* — *knъnigъčii*; *rybitъ* — *rybarъ*; *sъborъ* — *sъborište*; *grobъ* — *grobište*; *oblastъ* — *vlastъ*; *zakonoprêstupъnyi* — *bezakonъnyi* i sl.

Mnogi se izrazi razlikuju samo u pojedinim fonemima: *popelъ* — *pepelъ*; *bratrъ* — *bratъ*; *sъsêdъ* — *susêdъ*; *sokyra* — *sekyra*; *Iordanъ* — *Ierdanъ*; *Mosi* — *Mojsej* i sl.

Kod pojedinih izraza razlika se ispoljava u gramatičkoj karakteristikici: po gramatičkom rodu — *въ edinъ subotъ* — *въ edinu subotu*; *grъtanъ moi* m. r. u Sinajskom psaltiru i *gortanъ moja* ž. r. u ruskim tekstovima; po deklinaciji — *otъ krъvii* — *otъ krъve*; *slovesi* — *slovu*; i po konjugaciji — *sъzdana bystъ* — *sъzda se*; po broju, kao npr. *въ vêky* — *въ vêkъ*; *na snъnъmištihъ* — *na sonmišti* i sl.

Najzad, posebnu grupu sačinjavaju riječi istoga ili različitoga korijena koje pripadaju raznim vrstama riječi: *pomoštъnikъ* (ime-nica) i *pomagajai* (glagolski pridjev); isto tako *sêjatelъ* (sijač) i *sêjai*; *pristavъnikъ* i *pristavlenъnyi* (pristav); *puštenica* (raspuštenica) i *puštenaja otъ muža*; *pastyri* i *pasuštei*; *kokošъ* i *ležaja* itd.

Mnoge leksičke varijante-sinonimi pojavile su se kao posljedica semantičke diferencijacije u leksici starih slavenskih dijalekata. Postoji nekoliko tipova semantičkih razlika.

To su na prvom mjestu tzv. *homonimski antonimi*. Ovi postoje u suvremenim jezicima i prema tome pretpostavlja se i njihovo postojanje u prošlosti na raznim slavenskim područjima. To su riječi potpuno istog fonetskog i gramatičkog oblika, koje su u raznim jezicima dobile ne samo različito, nego i suprotno značenje. Tako: u poljskom riječ *zapominać* i češko *zapominati* znači zaboravljati, dok u ruskom *zapominat'* — pamtiti; poljsko *uroda* znači ljepota, isto u ukrajinskom *uroda*, *urodlivyj* — lijep, dok u ruskom *urod* — nakaza, *urodlivyi* — nakazan, ružan, čovjek sa fizičkim nedostatkom; poljsko *woń* znači miris, parfem, ali u ruskom *von'* — gadan miris, smrad; riječ *vrednyj* u ruskom jeziku označava štetan, nasuprot našem pozitivnom značenju; *spor* je kod nas trom, inertan, u ruskom glagol *spori'sja* znači napredovati u odnosu na posao i rad. Baš to razlikovanje smisla kod pojedinih izraza istoga oblika bilo je često prvi uzrok i pobuda za stvaranje sinonima.

Mnogo su još češći homonimi koji u različitim slavenskim jezicima označavaju nejednake pojmove. Tako staroslavensko *selo* označuje 1) selo kao naseljeno mjesto i 2) njiva, polje; ako je u tekstu izraz *selo* upotrebljen u smislu *polja*, u tom slučaju za prvo značenje naseljenog mjesta dolazi sinonim *vesъ*. Kod Rusa riječ

život označava »trbuh«, »stomak«, pored arhaičke upotrebe u smislu »živjeti«, kao sinonim za *žiznъ*, i kao sinonim za *životnoe* (životinja), tj. »stoka«; kod nas je prvo navedeno značenje zamijenjeno sinonimom *trbuh* (u prvobitnom smislu »vreća«) ili preuzetim iz grč. ὁ στόμαχος izrazom *stomak*. U Rusiji izraz *lug* označuje livada, kod nas — »gaj«, »dubrava«, u zavisnosti od geografskih uvjeta.

Iz toga se izdvajaju homonimi koji se uz isto osnovno značenje razlikuju opsegom dotičnog pojma. Naprimjer *brašeno* na jednom području označuje uopće jelo, hranu; u drugim dijalektiima *brašeno* je mljevena žitarica. Stoga u tekstovima gdje *brašeno* znači hranu uopće, za pojam srpskohrvatskog *brašna* uveden je sinonim *muka*.

Na izrazu *językъ* osobito reljefno vidi se proces semantičke evolucije prvobitnog pojma, koja je izazvala rađanje sinonima na raznim slavenskim teritorijima. U svim slavenskim jezicima *językъ* jednako označuje određeni organ tijela i njegovu govornu funkciju. To je sigurno prvobitni sloj praslavenskog jedinstva. U staroslavenskim tekstovima *językъ* se upotrebljava već i u značenju »pleme«, »narod«; naime: a) kao skup svih ljudi koji govore istim jezikom; b) kao teritorij na kojem taj skup stanuje, i onda c) kao narod na određenom teritoriju već ne u plemenskom, nego u državno-pravnom smislu; d) a osim toga i grčko shvaćanje plemena (τῆθνος) kao pojam negrčkih plemena; te najzad kao kršćanski pojam neznabožaca, pogana, nasuprot grčko-rimskom svijetu. Tako imamo npr. u Suprasalskom zborniku: *Językomъ uręzany bystъ* (organ tijela); u Prologu Radoslava Skopčika l. 94: *bystręši językomъ* (govorna vještina); u Ćirilovu žitiju: *slovenъskъ ezykъ* (narod); u Opusu 2. l. 135: *umreti za jazykъ* (narod, pleme);³ Lk XXI, 24: *Jerusalimъ budetъ popiraemъ jazyki*; I Korinć. X, 20: *Jaže žrutъ języci besomъ žrutъ*. — Zahvaljujući ovoj raznolikosti značenja na raznim teritorijima pojavili su se sinonimi: strana, zemlja, narod, jezičnik, nevjerni, neznabožac, pagan/pagan i sl.

Veliki broj leksičkih varijanata nastao je kao posljedica semantičkih razlika vezanih za razlike kod upotrebe raznih predmeta materijalne kulture, njihove funkcije i raširenosti kod pojedinih naroda, a isto tako pod utjecajem kolebljivosti u sadržaju pojedinih konkretnih i apstraktnih pojmova u specifičnim uslovima političkog i društvenog života. Vrlo mnogo takvih pojmova primili su Slaveni već u doba praslavenskog jedinstva u III i IV stoljeću naše ere od svojih tadanjih gospodara Gota. Tada su od njihove riječi *kuning* načinili svoje *kъnęzъ*; od njih su se naučili ratovati u stroju, kao čitav narod, *polk*, *puk* — od germanskog *volk*; sa

³ F. Miklosich, *Lexicon paleoslovenico-graeco-latinum*, Wien 1862—65, str. 1167.

mačem — got. *meki*; pod šljemom — got. *helm*; protiv neprijatelja, vraga — vragъ — got. *wraks*; od njih su se naučili peći hljeb — got. *hlaiifs*; čak su i za kamilu doznali od Germana — slavenski *velobudъ* postao je od got. *ulbandus*.⁴

Raseljavanjem iz svoje pradomovine Slaveni su na novim mjestima gdje su se ustalili došli u dodir s drugim narodima i zatekli nekakvu prethodnu etničku sredinu sa svojim rječnikom, posebnim uvjetima života, sa svojim ekonomskim, društvenim, državno-pravnim i kulturnim tradicijama. Inozemni etnički faktori koji su u novoj domovini odigrali stvaralačku ulogu u državnom životu slavenskih plemena, posebno u doba formiranja njihove državnosti, unijeli su u njihov rječnik svoje izraze terminološkog karaktera. Od Avara, koji su vladali Slavenima u Panoniji i u susjednim zemljama, prešla je na Balkan vladalačka titula *urunъ*, koja je sačuvana na Humačkoj ploči iz X—XI v. za oznaku župana humske oblasti;⁵ od njih (prema Kinamu — od Hunâ) prešao je ovamo i naziv *bana*.⁶ Ime Karla Velikoga postalo je kod Slavena titula vrhovnog vladara: *kralj* — *korolъ*, naporedo s imenom antičkog Cesara za titulu *car* — *cesar*. Od Grka neposredno preuzeli su titulu *despota* (ὁ δεσπότης). Gospodari Južne Rusije u VIII—IX v. Hazari predali su Istočnim Slavenima svoju vladalačku titulu *kagana*, koju ruski tekstovi XI v. primjenjuju na kijevskog velikog kneza. Sve su to u predodžbama Slavena prvobitno bili sinonimi, koji su postepeno dobivali nijanse gradacije u smislu opsega vlasti. S evolucijom državnog uređenja svi su ti termini, pored domaćeg *župana*, mogli ostati u upotrebi tako da je jedan od njih dobio značenje vrhovnog vladara, a pojedini su bili primijenjeni na ove ili one podređene vlasti.

Nova sredina i novi uvjeti života davali su mnogo povoda za rađanje i širenje sinonimike. Pod takvim prilikama postao je paralelizam izraza: grč. ὁ ἐπειδύτης koji nalazimo u prvobitnom slavenskom prijevodu kao *ependitъ*, dobio je sinonime *rubaška* kod Rusa, *soročka* na drugom ruskom teritoriju, čemu odgovara sh. *sračica*, *košulja* kod nas i kod Poljaka, *riza* koja se putem crkve proširila na čitavo slavensko pravoslavno područje. Takve su i paralele *čaša* — *skljanica*, češ. *sklenice*, pol. *szklanica*, sh. *staklenica*; *lohan'* kod Rusa, kod nas *lahan* (od grč. τὸ λάχανον) — *zdjela*; *ralo*

⁴ F. Braun, *Zaimstvovannyje slova*, Berlin, Beseda, 1923.

⁵ M. Vego, *Humačka ploča, najstariji ćirilski pisani spomenik u Bosni i Hercegovini (X ili XI stoljeća)*, Sarajevo, 1956, str. 14—17; N. Radojičić, »O jednom naslovu velikog vojvode bosanskoga Hrvoja Vukčića«, *Istoriski časopis SAN*, I, sv. 1—2, Bgd., 1949, str. 3—19.

⁶ Vl. Mažuranić, *Prinosi za hrvatski pravno-povijesni rječnik*, Zagreb, 1908, sv. I, str. 20.

— *lemešb*, kod Rusa *lemeh*, *lemeš*, češ. *lemech*, polj. *lemiesz*; *mečb* — *nožb* — *oružieb*; *drvkoľb* — *žrvdb* — *žvzvbľb*. — *posohb*. Kod Rusa skandinavski pozajmica *vira* naporedo sa slavenskim *vražda* i *krvnina* (naknada za ubijenu glavu); skandinavsko *gridb* naporedo sa slavenskim *družina*. *Biserb* (istočna riječ, dobivena preko turanskog Oriјenta) naporedo s ruskim *žemčug* — *perle*; *lošad'*, koja se inače sreće u Lavrijentijevskom ljetopisu, staroturcizam je u ruskom jeziku prema slavenskom *koňb*; *sobaķa* je u ruski jezik došla iz iranskog pored domaćeg *pšrb*, *pas* itd.

Na dalmatinsko-romanskom teritoriju upoznali su Južni Slaveni termine *notara* u smislu pisara državne kancelarije, kao i pojam *kancelarije*, a na južnom Balkanu, na području bizantskog utjecaja, za isti pojam nastala je riječ *dijak* od grč. *ὁ διάκονος* — sluga, pomoćnik. U trgovačkim poslovima na Zapadu upoznali su latinski novac *solid*, na bizantskom Balkanu grčki *perper*. U jugoistočne krajeve Rusije prodro je istočni *altyn* — zlatnik, a pored toga živio je i prastari domaći pojam *grivne* sa sitnijim novčanim jedinicama *nogate* i *rezane*, pa i sa prastarom novčanom jedinicom *kunama* i *veķšama* — krznom tih životinja u odgovarajućoj izvjesnoj novčanoj vrijednosti.

S primanjem kršćanstva posuđeni su mnogobrojni crkveno-religiozni pojmovi iz grčkoga i sa Zapada. Ti su termini ušli u prve slavenske prijevode, a docnije su se u nekim slavenskim jezicima i potpuno odomaćili. Ipak prilikom kasnijih redakcija neslavenska kršćanska terminologija zamijenjena je slavenskom, te su se tako javili sinonimi tipa: *aminb* — *pravo*; *apostolb* — *svľb* — *poslanbnyi*; *angelb* — *věstbnikb*; *arhierei* — *starěšina žrvčbьskyi*; *elei* — *maslo*; *ierei* — *žrvcb* — *světiteľb*; *ikona* — *obrazb*; *paraklitb* — *uvětbnikb* — *utěšiteľb* itd. Isto tako su se na slavenskom Zapadu javili latinizmi. Već najstariji glagoljski spomenik, Kijevski listići, nastali na češko-moravskom terenu u X v., u tekstu službe sv. Klimentu sadrže latinske liturgijske termine *prefacija* — *prae-fatio* »uvod«, »predgovor«, *mšša* — *misa* — *missa* »bogosluženje«, *komъkanije* — *communio* »pričest« i *komъkati* — *communicare* »pričešćivati se«, što se sreće u nizu i južno- i istočnoslavenskih rukopisa najstarijeg razdoblja. Paralelno sa grecizmima *mъnihb* od *ὁ μοναχός* i *kaluđerb* od *ὁ καλόγηρος* Zapad se služio i latinizmom *fratar*.

Studij dijalekatskog porijekla paralelnih sinonimskih izraza u staroslavenskim tekstovima predstavlja jedan od najtežih i najkompliciranijih problema na području slavenske leksikologije. Najteži je zbog vanredno složenog i dijalekatski šarenog sastava sačuvanih tekstova, u kojima su mnogobrojne redakcijske intervencije na različitim terenima toliko ispreturale leksičku građu iz raznih

postupnih slojeva da se ti slojevi ne mogu rekonstruirati u kronološkoj postupnosti. Izdvojene iz konteksta, te leksičke varijante dovode se u vezu s analognim činjenicama sadašnjih slavenskih jezika, koji sa svoje strane predstavljaju rezultate višestoljetnog složenog razvojnog procesa i svojom udaljenošću od prastarog izvornog oblika znatno slabe sigurnost zaključivanja. Zato i pored mnogobrojnih studija najvećih slavističkih autoriteta o leksici staroslavenskih spomenika ogromna većina zaključaka o teritorijalnoj lokalizaciji leksičkih varijanata ne prelazi stupanj vjerojatne hipoteze i stalno daje pobude za ponovnu analizu i nove pretpostavke.

Najvažniji izvor za ovaj studij, kao što je rečeno, predstavljaju oni staroslavenski tekstovi koji su sačuvani u najvećem broju prijepisa, nastalih na raznim jezičkim terenima. U ono doba kada se prosvjeta širila iz crkve, najviše su prepisivane knjige potrebne za bogosluženje i propovijed, a prvo mjesto zauzimaju rukopisi Sv. pisma, i osobito jevanđelja. Stoga su baš jevanđeljski tekstovi bili prvenstveno iskorišćeni za studij staroslavenske leksike i dosada ostaju na tome području glavni izvor. Već prije stotinu godina započeo je taj studij Šafařík i njegovu tradiciju u Praškoj lingvističkoj školi sa ogromnom erudicijom i velikom pronicljivošću razvijaju prvorazredni slavisti našeg doba — Weingart, Vajs, Vašica Horálek, Kurz i Mareš. U Poljskoj vrlo veliki značaj imaju posljednji radovi L. Moszyńskoga. Kod nas poslije Jagića — Nahtigal i Grivec. Kod Rusa poslije niza mnogobrojnih starih studija Vostokova, Amfilohija, Gorskog, Voskresenskog, Speranskog, Soboljevskog, Šahmatova i dr. ističu se sadašnje studije Žukovske i L'vova.

Ta su istraživanja dala sliku jednog vanredno složenog, i umnogome još nejasnog, procesa evolucije prijevoda novozavjetnog teksta u nizu od nekoliko postupnih redakcija, koje su sekundarno utjeicale jedna na drugu. Prvi je prijevod Jevanđelja načinio sam sv. Ćiril pred odlazak u moravsku misiju. Kao što svjedoči citat s početka toga prijevoda, koji je naveden u Ćirilovu žitiju, to je bio tekst samo subotnjih i nedjeljnih čitanja iz Jevanđelja, tzv. kratki aprakos. Načinjen na bazi solunskog dijalekta, s mnogo grecizama u leksici i u sintaksi, taj tekst, kako se to još i danas smatra u nauci, uglavnom je sačuvan u izbornome Asemanovu ili Vatikanском glagoljskome jevanđelju, makedonskome prijepisu iz XI v.⁷ Karakterističnu stranu njegove leksike, kao što je rečeno, u prvome redu čine grčke riječi, koje su u kasnijim redakcijama bile zamjenjivane slavenskim izrazima. Takve su: *geena* — pakao, *paraklit* — utješitelj (za Sv. Duha), *porfira* — bagrjanica (za crkvenu carsku

⁷ U posljednje vrijeme sve se više ističe primarni značaj tetrajevanđelja za rekonstrukciju prvobitnoga ćirilometočkog prijevoda, isp. K. Horálek, *Evangeljaře a četverojevanđelja*, Praha 1954, str. 265—290.

haljinu), *katapetazma* — crkvena zavjesa, *vlasfimiija* — bogohuljenje, *mamona* — simbol gramžljivosti, *ypokritъ* — licemjer, *rav'vi* — učitelj, *kinъsvъ*, grč. *ὁ κησος* lat. *census* — porez i sl. Prijevod je vršen za hitnu potrebu pred odlazak u misiju, s velikom brzinom, što je ostavilo traga u nizu netočnosti, kao što je prijevod grč. *μογιλάλος* — mucav sa *němъ*. U sintagmi o neugasivoj vatri mjesto pasivnoga oblika participa upotrijebljen je aktivni *ognemъ negasęstiimъ*. Na mjestu gdje se govori o kamenu koji su zidari stavili na krivo mjesto prilikom prevođenja grč. glagola *ἀποδοκιμάξω* priloški oblik *nevřędu*, tj. »nevrijedno«, pogrešno je dekomponiran u sintagmu *ne vъ řędu sъtvorišę*. Kod južnoslavenizama ističu se oblici koji su u kasnijim redakcijama zamijenjeni drugim sinonimima: *bljudo* — zdjela, *vračъ* — liječnik, *gostinъnica*, *drъkolъ* — kolac, *šjui* — lijevi, *naznamenovati* — označiti, *plaštanica* — ponjavica, *potъbęga* — raspuštenica, *kurъ* — pjevac, *kъnigy*, *pastyrъ*, *sъnъmъ* — zbor, zborište, *raspęti* — razapeti, glagol *vъdęti* — umetnuti, *vęstati* — reći. Oblici *carъstvo*, *človęčъ*, *nebesъnъ*, *bratъ*, *bratija*; obična upotreba izraza *lqkavyi* (za đavola), a kojega je kasnije potisnuo *nęprięznъ*,⁶ pripadali bi prvobitnome ćirilometodskome prijevodu Jevanđelja.

Poslije dolaska u Moravsku Ćiril i Metod su uz pomoć svojih tamošnjih učenika pored prijevoda svih liturgijskih knjiga načinili i prijevod čitavoga teksta četvorjevanđelja, kao što to svjedoči njihovo žitije: »pręloži vъ brъzčę vъsę knigy isprъl'nъ, razvę Makavęi.«⁶ Taj prijevod nije sačuvan u svome prvobitnome moravskom obliku, već u južnoslavenskim glagoljskim prijepisima — Zografskom i Marijinskom jevanđelju. Duboki naučni studij ovih tekstova, naporedo s kasnijim rukopisima tetrajevandjelja, pokazao je da su prilikom sastavljanja moravske redakcije bili uzeti raniji gotovi dijelovi Konstantinovog aprakosa i nadopunjeni prijevodom ostaloga ranije neprevedenoga teksta. Prevođenje dopunskoga dijela na drugom jezičkom teritoriju, kao i vjerojatnost korištenja raznih tipova grčkoga teksta, bili su uzrokom većeg ili manjeg neslaganja između pojedinih dijelova Jevanđelja, tj. između prvobitnoga aprakosa i dopunskih dijelova, u odnosu na leksiku i sintaksu, a u pojedinim slučajevima i na sadržaj. Iako spomenuti tekstovi Marijinskoga i Zografskoga jevanđelja iz XI v. predstavljaju tekst već donekle izmijenjen prilikom mnogobrojnih prepisivanja u Moravskoj i ka-

⁶ Posve je moguće da izrazi *lqkavyi* — *nęprięznъ* mogu predstavljati primjere narodnoga etimologiziranja na mjestu prvobitnih izraza, u kojima se daje adekvatan prijevod grčkih termina, inače sačuvan u leksici tetra: isp. O. Nedeljković, »Za studiów and słownictwem staro-cerkiewno-słowiańskim«, *Rocznik slawistyczny* XXX/1969, str. 83.

⁶ Žitije Metoda, glav. XV: P. A. Lavrov, *Materialy po istorii voznik-novenija drevnejšej slavjanskoj pis'mennosti*, Mouton&co, 1966, str. 77.

snije na Balkanu u toku proteklih 200 godina, ipak ispod sloja kasnijih bugarizama i makedonizama naučni studij otkriva prvobitni sloj moravizama, prvenstveno u dopunskim dijelovima. Ovi su osobito upadljivi u leksici, koja u jednu ruku ponekad zamjenjuje grecizme aprakosnoga prijevoda domaćim slavenskim izrazima, a u drugu ruku daje znatan broj sinonima za pojedine južnoslavenizme Konstantinova prijevoda. Mjesto *mamona* nalazimo izraz *žitije* u smislu »imetak«. Riječ *eterъ* u značenju »neki«, većinom se zamjenjuje sa *edinъ*; mj. *bljudo* dolazi sinonim *misa*; mj. *vračъ* — sinonim *balii*, mj. *knigy* — *bukъvi*, mj. *grobište* — *žalъ*; *potъbĕga* — *puštenica*; mj. *kurъ* — *kokotъ*; mj. *naznamenovati* — *klepati*, *zaklepati*; mj. *vsľĕpati* — *vrĕoditi*; mj. *vsdĕti* — *vsložitĭ*. Promjene u afiksaciji: *raspĕti* — *propĕti*; mj. *nebesъskъ* — *nebesъskъ*; mj. *človĕčъ* — *človĕčъskъ*; mj. *carъstvo* — *česarъstvije*; mj. *bratъ*, *bratĭja* — *bratrъ*, *bratrija*. Nesumnjivi moravizam predstavlja izraz *rĕsъnota* mj. *istina*: njega ne nalazimo u Marijinskom i Zografskome jevanđelju, ali on se nalazi u Sinajskom psaltiru, tekstu, koji je nastao u Moravskoj, kao i u Kijevskim listićima, a sigurno je bio i u nekim tekstovima jevanđelja, pošto je ušao u južnoslavensko Karpinsko jevanđelje iz XIII v.

Oba tipa jevanđeljskoga teksta, aprakosa i četvoroevanđelja, živjela su u crkvenoj upotrebi od onda do danas, uz evoluciju teksta u procesu postupnoga kopiranja i uz pojedine redakcijske zahvate širega značaja. Već je u Moravskoj nastao poseban tip kratkoga aprakosa s više izmjena u leksici i frazeologiji, napose s dosta primjera slobodnoga prepričavanja kanonskoga teksta. Takav je tekst sačuvan u južnoslavenskome rukopisu — Savinjoj knjizi, nastaloj na terenu Preslavske Bugarske, koja predstavlja mjestimice prošireni tekst običnoga aprakosa. Istraživanja Grivca, Vailanta i Vašice pokazala su da te varijante imaju analogiju s homilitičkim tekstovima Metodijeva zbornika i prema tome su utvrdila nekadašnje postojanje moravskoga predloška toga posebnoga tipa aprakosa, koji bi se mogao uslovno označiti kao *homilitički*. Tu su mnogi grecizmi prvobitnoga aprakosa prevedeni: *dĭna* grč. δ, η *deiva* — *nĕkъto*, *paraklitъ* — *uvĕtъnikъ*; *arĕierei* — *sveštenъ*, *katapetazma* — *opona*, *lepta* ($\tau\acute{o}$ $\lambda\epsilon\pi\tau\acute{o}\nu$) — *mĕra*, *akridъ* (skakavac) — *progъ* i sl. Vrlo je interesantno i značajno da tu nailazimo kako na niz moravizama tako i na niz novih slavenskih sinonima, kao i više izraza s karakterističnim varijantama oblika: *gospoda* mj. *gostinъnica*, *jazva* mj. *strupъ*, *povĕdanije* mj. *sъvĕdĕtelъstvo*, *povĕdati* mj. *sъvĕdĕtelъstvovati*, *obitĕlъ* mj. *gnĕzdo*, *polъza* mj. *potrĕba*, *sĕsti* mj. *vszlešti*, *agoda* mj. *plodъ*, *obidъlivъ* mj. *nepravdъnъ*, *pogani* mj. *jĕzyci*, *prahnĕnъ* mj. *zъlъ*, *pleme* mj. *ištedije*, *žrōdъ* mj. *drōkolъ*, *pastuhъ* mj. *pastyrъ*, *dĕlĕ* mj. *radi*, *tĕčĭjĕ* mj. *tĕkōto*

(samo) i mnogi drugi izrazi potpuno različitoga korijena, naporedo s riječima razne afiksacije: u Savinoj knjizi *peštera* mj. *peštъ*, *krъvotočeniye* mj. *točeniye krъve*, *pljunqti* mj. *plinqti*, *dati* mj. *razdajati*, *jasti* mj. *sъnēsti*, *vладыka* mj. *vlastelъ*, *istonqti* mj. *uto-nqti* i sl.

Kao što je poznato, odmah poslije smrti Metoda njegovi učenci su bili protjerani iz Moravske. Četvoricu najbližih — Klimenta, Savu, Nauma i Angelara, primio je bugarski vladar Boris Mihail, koji je tada pokrstio svoju zemlju i počeo u njoj nasadivati slavensku prosvjetu. U okviru nastalih centara pismenosti i književnosti, u Borisovoj i Simeunovoj prijestolnici Preslavu i u Klimentovoj školi na Ohridu, prepisivano je ćirilometodsko književno nasljeđe uz redakcijsku adaptaciju tekstova prema domaćoj govornoj sredini. Odavde je liturgijska i homilitička pismenost s tekstovima novozavjetnih knjiga i izborima starozavjetnih tekstova u parimejnicima prenošena tokom X stoljeća u Rusiju, gdje se kršćanstvo tada postepeno širilo, počevši od doba kneza Igora, za kršćanke kneginje Olge, a naročito krajem X stoljeća, kada je knez Vladimir 988. godine pokrstio Rusiju. Taj se događaj odigrao u značajnom momentu balkanske povijesti, razdoblju Samuilova makedonskoga carstva sa centrom na Ohridu, odakle su išle u Rusiju crkvene knjige i slavensko svećenstvo. Iduće godine, poslije smrti sv. Vladimira, umro je Samuil, a još nakon tri godine Bizantija je definitivno pokorila njegovu carevinu. Veliki talas emigracije odveo je u Rusiju mnogobrojne predstavnike tadanjeg bugarskog kulturnoga sloja, koji su onda odigrali ogromnu ulogu u stvaranju staroruske škole i pismenosti — u doba Vladimirova nasljednika Jaroslava Mudroga i njegovih sinova.

U tom razdoblju nastala je nova redakcija jevanđeljskoga teksta, tzv. puni aprakos, koji sadrži čitanje čitavog jevanđelja, ali raspoređena ne po sistemu četvorojevanđelja, već po redosljedu čitanja godišnjega liturgijskoga ciklusa, počev od Uskrsa. Nisu sačuvana historijska svjedočanstva o mjestu i o vremenu postanka ove redakcije. Najstariji sačuvani primjerci jesu rusko jevanđelje, napisano za kneza Mstislava oko god. 1117, i Jurijejsko, isto tako rusko, iz istih godina, ali postanak prijevoda mora se datirati prije 1092. godine, jer rusko Arhangeljsko jevanđelje, koje je pisano te godine, u svome drugome dijelu sadrži tekst punoga aprakosa.¹⁰ Značajno je da je ta redakcija sačuvana u vrlo velikome broju ruskih rukopisa. Žukovskaja je konstatala ogroman broj oko 500 rukopisa, bilo potpunih, bilo u fragmentima. Nasuprot tome po-

¹⁰ L. P. Žukovskaja, *Novye dannye ob originalah russkoj rukopisi 1092. g.*, *Istočnikovedenie i istorija russkogo jazyka*, Moskva 1964, str. 84—118.

znata su samo četiri južnoslavenska teksta: dva srpska (Miroslavljevo i Vukanovo jevanđelje) i dva bugarska (Karpinsko i jedno Grigorovičevo). Treba naglasiti da su svi najstariji primjerci, i ruski i južnoslavenski, raskošni rukopisi s bogatom iluminacijom pisani za vladare. Već sam navedeni brojni odnos u pogledu raširenosti punoga aprakosa u Rusiji i na Balkanu, u vezi s činjenicom da su najstariji južnoslavenski rukopisi više od pola stoljeća mlađi od ruskih, rađa pretpostavku o postanku ove redakcije u Rusiji. To se slaže i s historijskim činjenicama. Nema nikakvih podataka o postojanju ove slavenske redakcije prije kraja X v.; u Rusiju su u to vrijeme preneseni samo tetrajevanđelje i kratki aprakos, a doba krajnje duhovne depresije poslije sloma Samuilove carevine u XI v. nije pogodovalo takvim književnim pothvatima. Međutim i bez obzira na te činjenice, u početku našega stoljeća ruski filolog Voskresenskij u svojoj velikoj studiji o staroslavenskim redakcijama novozavjetnih tekstova dolazi do zaključka da je redakcija punoga aprakosa, koju on naziva II redakcijom (staroruskom), izvršena u Rusiji u toku XI stoljeća. Prihvaćena kao moguća hipoteza od strane Speranskoga, a u najnovije doba i Horáleka, ta se teza u naše vrijeme može smatrati kao dokazana zahvaljujući istraživanjima Žukovske.

Leksičke varijante ove redakcije su npr.: *strány* mj. *jezyci*, *pričestije* mj. *dostojanije*, *ukoriti* mj. *uničiti*, *trěba* mj. *žrtva*, *alkanije* mj. *postъ*, *těskъ* mj. *točilo*, *posluhъ* mj. *svědětělъ*, *pečalъ* mj. *skъrbъ*, *mъčъtъ* mj. *prizorъ*, *prizrakъ*, *въ tьmьnici* mj. *въ ozi-lišti*, *sluga* mj. *otrokъ*, *na onu stranu* mj. *na onъ polъ*, *drugyi* mj. *eterъ*, *edinъ*, *vesъ* mj. *vsěkъ*, *medьlitъ* mj. *muditi*, *kъsněti* (kasniti) i sl.

To je našlo odraza i u afiksaciji i tvorbi oblika, kao npr. *prohoditъ* mj. *prěhoditъ*, *umyvajutъ* mj. *omyvajutъ*; *sějavnъšago* mj. *sěvnъšago*, *ljutěišihъ* mj. *ljutъšihъ*, *lъžьnaja poslušьstva* mj. *lъže-svěděniě* itd.

Ove osobenosti Mstislavljeva, Jurijevskoga i njima sličnih staroruskih jevanđelja, kako u odnosu na pojedine varijante prevođenja tako i na detalje pri tvorbi riječi provedene su dosljedno kroz čitav jevanđeljski tekst. Nema glave, nema gotovo stiha koji ne bi predstavljao izvjesno odstupanje od prvobitne redakcije. Uopće tzv. II staroruska redakcija prijevoda jevanđelja odlikuje se sistematskom zamjenom čitavoga niza izraza prvobitno prevedenih, dosljednošću korekcija, kao originalnošću i svojevrsnošću u usporedbi s tekstovima I redakcije.

Da bi približili jevanđeljski tekst ruskom čitaocu, redaktori su stare moravizme i južnoslavenizme zamijenili ruskim riječima ili su ih oblikovali na ruski način. Grčke riječi i uopće tuđe riječi

koje su ostale neprevedene u južnoslavenskome prijevodu jevanđelja zamjenjuju se odgovarajućim slavenskima, npr. *drěvodělja* mj. *tektonъ*, *cvětъcb* mj. *krinъ*, *mědnica* mj. starijega *trъhъtъ* (grč. ἡλεπτά), *sudište* mj. *prětorъ*, *sъblaznъ* mj. *skanъdělъ*, *otъ masti blagovonъnyje* mj. *otъ vonę hrizmъnyje*, *hulъno glagolanъje*, ili *vređno glagolanije* ili *pohulenije* mj. *blasvinija*, *domъ stroitelě* mj. *ikonoma* i sl.

Ne ulazeći u složeni problem odnosa spomenutih južnoslavenskih tekstova punoga aprakosa prema ruskima, što još očekuje specijalno temeljito proučavanje, pa i bez obzira da li su sve navedene varijante punoga aprakosa čisti rusizmi ili rusificirani južnoslavenizmi, preuzeti od balkanskih književnika — emigranata, ostaje činjenica da navedena građa punoga aprakosa pripada specijalno ruskim rukopisima ovoga tipa i čini organsku cjelinu s leksikom koju nalazimo u drugim djelima ruske pismenosti XI stoljeća, a koja u to doba, pored sve povezanosti sa staroslavenskim jezikom, ispoljava karakteristične osobine i u morfologiji i u fonetici. Ovo je najstarija baza s kojom ruski jezik ulazi u svoju povijest i od koje treba otpočeti proučavanje njegove dalje evolucije kroz vjekove.

Ольга Неделькович:

СТАРΟΣЛАВЯНСКАЯ СИНОНИМИКА И ПРОБЛЕМА СТАРОСЛАВЯНСКИХ ЯЗЫКОВЫХ РЕЦЕНЗИЙ

История языка начинается с его письменностью, предшествующая эволюция в его доисторический период. На базе рожденной в середине IX века славянской письменности сформирован «старославянский язык» — общеславянский, синтетический, искусственный язык старославянской литературы. В его структуре оставили свои следы тогдашние живые говоры славянских областей, на территории которых создавалась старославянская письменность. В результате все более и более сильного выпячивания специфических диалектных особенностей, выработавшихся в процессе доисторической эволюции, сформировались и выделились отдельные славянские рецензии.

В рамках этих специфических особенностей особое внимание привлекает лексика, поскольку она дает яркие примеры различного оформления понятий в разных языковых районах — прежде всего в синонимах — лексических вариантах для обозначения одного и того же понятия. Это могут быть слова различного корня (род ѣ племя); одного корня, но различного словообразования (пастырь ѣ пастухъ); или разных грамматических характеристик (по роду, склонению, спряжению и по разным частям речи, как съвятель ѣ съви).

Многочисленные лексические варианты возникали исторически как следствие семантических различий, связанных с различиями при употреблении разных предметов материальной культуры, а и под влиянием колебаний в содержании отдельных конкретных и абстрактных понятий в определенных условиях политического и общественного быта, особенно под влиянием иной этнической и языковой среды, в первую очередь — культурных народов, наследников античных цивилизаций, с которыми славяне сталкивались в процессе своих переселений. С принятием христианства приняты многочисленные религиозные, философские и вообще абстрактные понятия из Византии и с Запада. Они вошли в первый славянский перевод Святого Писания и литургических книг и скоро прижились к славянским языкам. При переходе этих книг на Востоке славянства, они прошли серию редакционных переделок, которые отложили в текстах многочисленные лексические варианты тех областей, где происходило редактирование. При дальнейшем переписывании в условиях взаимных влияний возникли многочисленные синонимы, анализ которых служит филологам главным источником для территориальной аднотации последовательных редакций: первоначальной редакции Кириллового солунского перевода Св. Писания, моравской кирилло-мефодиевской редакции, и обильное руссизмами, типического для Руси, полного апракоса.

С этими лексическими слоями входят эти тексты в особые славянские народные рецензии — первую письменную документацию народно-языковой индивидуальности.